

UOT 39

S.A.Nəsirova

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

sevinc.akifkizi@gmail.com

**DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN MƏCBURİ KÖÇKÜN
DÜŞMÜŞ AZƏRBAYCANLILARIN MƏİŞƏT HƏYATINA
TƏSİRİNƏ DAİR (1988-2020)**

DOI: 10.30546/170899876.72.2.2024.010

Açar sözlər: *Qarabağ, sənətkarlıq, işğal, toxuculuq, zərgərlik, erməni vandalizmi*

Qafqazın qədim insan məskənlərindən biri, Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Qarabağ hər zaman xarici səyyahların, səfir və tarixçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Qarabağın türk etnik mühitində formalaşmış zəngin mədəniyyət nümunələri, memarlıq abidələri, məişət əşyaları, geyim nümunələri işğal zamanı böyük talan və qəsdlərə məruz qalmışdır. Bu torpaqların ermənilər tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olaraq əhalinin öz ənənəvi məişət həyatı, peşə və məşğuliyyətlərini qısa müddət ərzində də davam etdirə bilməməsi dünya mədəniyyətinə Ü.Hacıbəyov, Bülbül, X.Şuşinski, L.Kərimov, Niyazi kimi şəxsiyyətlər bəxş etmiş Azərbaycan mədəniyyəti üçün böyük itki sayılır. Məcburi köçkünlük dövründə dövlət tərəfindən Qarabağ irsinin inkişafı üçün hər cür şərait yaradılsa da, torpaqların işğalı məişət həyatının bir çox sahələrinin tam fəaliyyət göstərməsinə imkan vermirdi.

С.А.Насирова

**О ВЛИЯНИИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА
НА БЫТОВЫЮ ЖИЗНЬ ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ (1988-2020 гг.)**

Ключевые слова: *Карабах, мастерство, оккупация, ткачество, ювелирное дело, армянский вандализм*

Карабах, одно из древнейших поселений человека на Кавказе, культурная колыбель Азербайджана, всегда был в центре внимания иностранных путешественников, дипломатов и историков. Богатые культурные образцы, архитектурные объекты, предметы быта, образцы одежды Карабаха, сформировавшиеся в тюркской этнической среде, вместе с оккупацией подверглись большому разрушению и разграблению. В связи с оккупацией этих земель лишение населения возможности продолжать свои традиционные ремесла и занятия, даже в течение короткого периода времени, можно считать большой потерей для азербайджанской культуры, давших

мировой культуре таких гениев, как У.Гаджибеков, Бюльбюль, Х.Шушинский, Л.Каримов, Ниязи. Хотя в период вынужденного переселения государством были созданы все условия для развития карабахского наследия, оккупация земель не позволила полноценно функционировать многим сферам быта.

S.A.Nəsirova

**ON THE IMPACT OF THE NAGORNO-KARABAGH CONFLICT ON THE
DOMESTIC LIFE OF FORCEDLY DISPLACED AZERBAIJANS
(1988-2020)**

Keywords: *Karabakh, craftsmanship, occupation, weaving, jewelry, armenian vandalism*

Karabakh, one of the ancient human settlements in the Caucasus, the cultural cradle of Azerbaijan, has always been the center of interest of foreign travelers, diplomats and historians. These rich cultural examples, architectural objects, household items, clothing samples formed in the Turkish ethnic environment were subjected to great destruction and looting along with the occupation of Karabakh. Due to the occupation of these lands the inability of the population to continue their traditional professions and activities, even for a short period of time, can be considered a great loss for Azerbaijani culture, which have given the world culture such geniuses as U.Hajibeyov, Bulbul, X.Shushinski, L.Karimov, Niyazi. Even if the state created all conditions for the development of the Karabakh heritage during the period of forced resettlement, the occupation of Karabkh prevented the fullness of this activity.

Giriş

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə olan əsassız erməni iddialarının XIX-XX əsrlərdə bir neçə dəfə qarşısı alınsa da, XX əsrin sonlarında baş verən siyasi hadisələr, Sovet imperiyasının xalqları bir-birinə qarşı qoyaraq azadlıq, müstəqillik ideyalarından uzaqlaşdırmaq siyasəti, 1988-ci ildən etibarən Topxana hadisələri və Birinci Qarabağ müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. 1988-ci ildə Ermənistanda axıncı azərbaycanlı kəndləri boşaldılır. Bununla da tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvan, Göyçə, Zəngəzurdan azərbaycanlıların deportasiyası başa çatır. Xatırladaq ki, azərbaycanlılar Ermənistan ərazisindən XX əsrdə bir neçə dəfə deportasiyalara məruz qalmışdılar. Bu deportasiyalardan ən kütləvi və faciəvi olanı isə 1948-1953-cü illərdə Sovet hakimiyyəti tərəfindən həyata keçirilmişdi. Bütün bunlara göz yuman Sovet imperiyasının Qarabağda baş verən sonrakı qırğınlar və əhəlinin amansızca öldürülməsinin qarşısını almaq fikri yox idi.

1988-ci ildən etibarən alovlanan Birinci Qarabağ müharibəsi isə yalnız torpaqlarımızın 30 ilə yaxın bir dövrdə işğal edilərək viran qoyulması ilə deyil, eləcə də bu ərazinin köklü əhalisi olan azərbaycanlıların qaçqın düşməsi ilə nəticələndi. Məcburi köçkünlük həyatı iqtisadi, ictimai, mədəni baxımdan bütün Qarabağ əhalisini kökündən sarsıtmaqla bərabər, xalqın məişət həyatına da çox mənfi təsir etdi. Əhalisinin əksər hissəsi təsərrüfat və sənətkarlıqla məşğul olan Qarabağ ərazisindən məcburi köçkünlərin bir çoxu paytaxt Bakı şəhərinə köçürülmüşdü. Burada isə təsərrüfat həyatı üçün istənilən şərait yox idi. Beləliklə, bu əhali yurd-yuvalarından didərgin düşmək, əlində olan bütün mal-mülkü itirməklə bərabər, vərdiş olduğu, əsrlərlə formalaşmış empirik biliklərə əsaslanan məşğuliyyət sahələrindən də uzaqlaşdı.

Tarix boyu Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi qədim mədəniyyətin beşiyi olmuş, Qarabağ geyimləri, yeməkləri, xalçalarının şöhrəti dildən dilə dolamışdır. Birinci Qarabağ müharibəsi dönməində yaşadığı kənddən özünə və ailəsinə aid bir əşya belə götürə bilməyən qarabağlılara aid bir çox maddi mədəniyyət nümunəsi sonradan ermənilər tərəfindən müxtəlif auksionlarda hərraca çıxarılaraq satılırdı. Əhali mənəvi mədəniyyətini yəni, dil, dialekt, xalq mahnılarını və s. qorusa da, maddi mədəniyyətin bir çox nümunəsi ya məhv, yaxud da talan edildi.

Qarabağlıların məişət həyatında özünəməxsus yer tutan sənət sahələrindən biri də toxuculuq olmuşdur. Qarabağ xalçaçılıq məktəbi Azərbaycanın əsas xalçaçılıq məktəblərindən birini təşkil edir. Qarabağda mövcud olmuş adətə görə ailə qızların cehizlik xalça və ya gəbəsi arasında öz əlinin işi də olmalı idi. Bu baxımdan Qarabağın Xanqərvənd kəndi xüsusilə fərqlənmişdir [5, s.5]. Şuşada elə ev yox idi ki, orada heç olmasa dörd-beş xalça [xalı, gəbə, kilim və s.] olmasın, məşhur Şuşa xalçaları: Saxsıdağ, Nəlbəkiqül, Malıbəyli xalçaları və onların da hamısı talan edildi [4, s.25].

Qarabağa aid xalça nümunələri dünyanın ən məşhur muzeylərində mühafizə olunur. Məşhur xalçaçı-alim L.Kərimov öz əsərlərindən birində Britaniyada Viktoriya və Albert Muzeyində Şuşa qrupuna aid xovlu xalçalardan “Açma-yumma” [XIX əsr], “Xanlıq” [XIX əsr], “Çələbi” [XIX əsr], “Qoca” [XIX əsr], xovsuz xalçalardan vəni [XVIII əsr], ladı, məfrəş [6, s.21-28] kimi toxuculuq nümunələrinin adını çəkir. Yüksək zövqlə bəzədilmiş belə xalça və xalça məmulatına yerli muzeylərimizdə və şəxsi kolleksiyalarda da rast gələ bilərik.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 2500-dən çox toxuculuq nümunəsindən Qarabağ xalça məktəbinə aid çox sayda xalça və xalça məmulatı mühafizə olunur. Bu toxuculuq nümunələrinin nəinki toxunma üsulu [türkbaf], eləcə də üzərinə toxunmuş naxışları da Qarabağ əhalisinin

məişət həyatı, onların dünyagörüşü, dini baxışlarını özündə əks edir. Qarabağ xalçaları böyük həcmli və nəbati ornamentləri ilə Azərbaycanın digər bölgələrinə məxsus xalça məmulatından fərqlənir (2, s.477). Elə ən böyük ziyan da xalça toxuculuğu sahəsinə dəydi. Belə ki, Qarabağ xalçaçılıq sənətinə olduğu kimi, yaşı yüzillərlə olan xalçalara da müharibənin və erməni separatçılığının mənfi və sarsıdıcı zərbələri dəydi. 44 günlük zəfər dastanı yazan qəhrəmanlarımızın İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Şuşanın azadlığı üçün göstərdiyi rəşadət və döyüş taktikası bütün dünyanı heyrtləndirdi. Həmçinin artıq Şuşanın da işğaldan azad ediləcəyini bilən ermənilər buradakı xalçaları və digər dəyərli nümunələri Şuşada yaradılmış qondarma xalça muzeyindən çıxararaq İrəvana göndərdilər. Bu haqda qondarma muzeyin direktoru Mark Qriqoryan öz müsahibələrində 2020-ci il noyabrın 1-i gecəsi “Ford” markalı yük maşınında Şuşadan çıxardığını bildirmişdi. O, ümumilikdə, 120 xalça, 45 rəsm əsəri, 30 keramik qab və s.-nin Şuşadan Ermənistana daşındığını əlavə etmişdir [7].

Baxmayaraq ki, köçkün düşmüş əhalinin paytaxt Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində yaşaması üçün zamanında bütün lazımı şərait yaradıldı, lakin XX əsrin sonlarında Qarabağ xalça məktəbinə böyük ziyan dəydi. Dövlətin bütün səylərlə yaşatmağa çalışdığı bu xalçaçılıq məktəbinin ənənələri 30 ilə yaxın işğal dövründə əhalinin gündəlik peşə verdisindən müəssisələrdə cəmləşən bir ixtisasa çevrildi. Köçkünlük həyatının ilk dövrlərində güzəran, ev-eşik problemləri ilə üzləşən Qarabağ əhalisi bir müddətlik də olsa, öz ənənəvi sənətkarlıq sahələrindən uzaqlaşmışdır. Yaşlı toxucuların dünyadan köçməsi ilə xalçaçılıq sənətinin sirləri bölgələrdən və xammal mənbəyindən uzaqlaşan gənc nəsil üçün bir o qədər də maraq kəsb etməmişdir. Bunu isə hər evində, ocağında xalça və xalça məmulatı toxunan bir bölgə üçün böyük bir zərbə hesab etmək olar. Lakin “Azərxalça”, “Azər-İlmə” kimi müəssisələrdə bu xalça məktəbinə aid xalçalar toxunmağa davam etmiş, ölkə və xaricdə keçirilmiş sərgilərdə nümayiş olunmuşdur.

Qarabağlıların məişət həyatında özünəməxsus yer tutan sahələrdən biri də ipəkçilik olmuşdur. İşğal dövründə Qarabağ ərazisi viran qoyulmuş, qaçqın düşmüş əhali isə ipəkçilik fəaliyyətini davam etdirə bilməmişdir. Belə ki, əsrlərlə Qarabağın təbiətinin əlverişli olması və xammal ehtiyatının bolluğu ipəkçilik sənətinin inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır. İpək parçaların toxunması əsasən Şuşada inkişaf etmişdir. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrin birində Şuşada ipək toxumaq üçün 42, pambıq parçalar toxumaq üçün isə 28 toxuculuq müəssisəsinin yerləşdiyi qeyd olunur [1, s.311-312]. 1832-ci ildə Şuşada cəmi 132 dəzgahı olan 42 ipək parça toxuyan müəssisə vardı. Həmin müəssisələrdə 324 toxucu işləyirdi. Bu müəssisələrdə şallar, dama-dama çadrılar, “kassana” adlı qırmızı parça

toxunurdu [3, s.78]. Əslən Şuşa şəhərində ziyalı ailəsində dünyaya göz açmış Muxtarova Zənfira İsa qızının verdiyi məlumata əsasən, Şuşada Birinci Qarabağ müharibəsinə qədər yerli boyaqçılar tərəfindən ərsəyə gətirilmiş müxtəlif rəngli ipək saplardan tikmə işləmək adəti mövcud olmuşdur [8; 9]. Qarabağ əhalisinin məişət və təsərrüfat həyatında geniş istifadə olunan ipək məmulatları həm yerli, həm də dünya muzeylərini bəzəyir. Yerli əhali müharibə dövründə evlərində divar bəzəyi, quran qabı, canamaz, süfrə qismində istifadə etdikləri bir çox məişət əşyasını məcburən Qarabağda evlərində qoyub çıxmışlar. Qaçqınlıq dövründə bir çox qarabağlı xanım həm ipəkçilik, həm də Qarabağ ərazisində qədimdən bəri geniş yayılmış tikmə sənəti ilə də məşğul ola bilmədilər. Həmin dövrdə əsasən sosial problemlər, yurdlarında uzaq düşməyin ağır mənəvi fəsadları bu sənət sahələrinin qarabağlılar arasında demək olar ki, tamamilə azalmasına gətirib çıxardı. Xüsusilə güləbətin tikmənin geniş yayıldığı Qarabağ ərazisinin işğalı bu tikmə növünün tənəzzülünə gətirib çıxardı. Bu gün Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin, Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin kolleksiyasında Qarabağda, xüsusilə Şuşada hazırlanmış XIX – XX əsrlərə aid çox sayda güləbətin və muncuq tikməli eksponat mühafizə olunur. Bunlara milli geyim növünün tərkib hissələri olan baş geyimlərdən araxçınları, üst geyimlərdən küləcə, arxalıq, köynəkləri, məişət əşyalarından quranqabı, daraqqabı, tənbəki kisəsi və bu kimi əşyalar daxildir. Göründüyü kimi, qarabağlılar məişət həyatının bir çox sahəsində tikməli nümunələrdən istifadə edirdilər.

Qarabağ bölgəsinin işğalı zamanı ən çox milli geyim kompleksimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan, lokal özəllikləri ilə seçilən Qarabağ geyimləri ziyan gördü. XX əsrin sonlarında I Qarabağ müharibəsi zamanı xüsusilə yaşlılar milli geyim ənənəsini davam etdirdiyi üçün bu geyimlər və nəsilən-nəslə keçərək gəlmiş qiymətli geyim aksesuarları erməni vandallarının əllərinə keçdi. Digər maddi mədəniyyət nümunələri kimi geyimlərin bir çoxu da xarici hərraclarda ya satıldı, ya da ermənilər tərəfindən məhv edildi. Köçkün düşmüş əhali Bakıya və digər bölgələrimizə köçəndən sonra yeni müasir geyimlərdən istifadə etməyə başladılar. Təbii ki, urbanizasiya və qloballaşma proseslərinin dərinləşdiyi bir dövərdə müharibə və köçkünlük həyatı ənənəvi məişətdən daha da uzaqlaşmağa səbəb oldu.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində ziyan görmüş sahələrdən biri də Qarabağda geniş yayılmış zərgərlik sənəti və zərgərlik nümunələri olmuşdur. Xüsusilə Qarabağ xanlığı dövründə zərgərlərin qızıl və gümüşdən hazırladıqları qolbaqlar, boyunbağlar, sırğalar, kəmərlər, sancaqlar və s. insanı valeh edirdi [3, s.79]. Hazırda Qəbələdə məskunlaşmış şuşalı Muxtarova Zənfira İsa qızının verdiyi məlumata əsasən, Şuşada işğal dövrünə qədər imkanlı qadınların hamısının bəzək kolleksiyasında el

arasında “babaxanlı” adlanan, mərkəzində qızıl pul olan mirvari boyunbağılar olmuşdur [9]. Qarabağ əhalisinin zərgərlik nümunələrinin bir çoxu ermənilərin əlinə keçmiş, əhalinin özü ilə gətirə bildiyi bəzi nümunələr isə köçkünlük həyatının ilk dövrlərində satılmışdır. Əlbəttə ki, məcburi köçkünlərin həyat, mənzil, sosial şəraitlərinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bir sıra dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, bütün mal-mülkündən, yaşadığı evdən məhrum olmuş əhalinin iqtisadi həyatı birdən-birə düzəlməzdi. Ən dəhşətlisi isə qarət olunmuş nümunələrin hamısı erməni maddi mədəniyyət əsərləri kimi tanılmağa başlamışdı.

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı qaçqın və köçkün düşmüş əhalinin ənənəvi təsərrüfat həyatında əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, bağçılıq, arıçılıq və digər təsərrüfat sahələri də mühüm yer tutmuşdur. Xüsusilə də Qarabağ ərazisində nəsil-dən-nəslə keçən səbət pətlər geniş yayılmışdır. Bununla yanaşı, əhali arasında ənənəvi peşələrdən dabbağlıq, papaqçılıq, başmaqçılıq və s. kimi sahələrin adını da çəkə bilərik.

Şuşanın Azərbaycanın konservatoriyası adı ilə məşhur olduğunu nəzərə alsaq, burada milli musiqi alətlərinin hazırlanmasının da geniş yayıldığını görə bilərik. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin kolleksiyasında Qarabağın mahir ustaları tərəfindən hazırlanmış tar və kamançalar mühafizə olunur (Etnoqrafiya fondu inv. 3433, 3552, 7070, 7290 və s.). Muzeydə yalnızca Şuşada hazırlanmış musiqi alətləri deyil, məşhur xanəndələrə aid və mühüm əhəmiyyət kəsb edən maraqlı eksponatlar da mühafizə olunur. Onlardan biri də məşhur şuşalı xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlunun Qurban Pirimova hədiyyə etdiyi dəfdir (EF inv. 5809). Təəssüflər olsun ki, işğal dövrü bu sənət sahəsinin də inkişafının qarşısını xeyli aldı.

Nəticə

1988-2020-ci illər ərzində Qarabağ ərazisinin işğal altında olması, buradakı maddi mədəniyyət nümunələrinin kütləvi şəkildə talan və qarət edilməsi, əhalinin öz doğma yurdlarından köçkün düşməsi Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Qarabağ mədəniyyətinə, ümumilikdə Qarabağ əhalisinin ənənəvi peşə və məişət həyatına böyük zərbə endirmişdir. Xaricdə müxtəlif kolleksiya və muzeylərə satılmış bir çox maddi mədəniyyət nümunəsi saxtalaşdırılaraq ermənilərin sənət əsərləri kimi qələmə verilmişdir. Bu və bu kimi bir çox amillər Qarabağ tarixinin,

Kamança.
XIX əsr. Şuşa. Milli
Azərbaycan Tarixi
Muzeyi. Etnoqrafiya
fondu inv. 3552

mədəniyyətinin tədqiq və təbliğ edilməsini daha da aktual edir. Gələcək nəsillərə düzgün, səhih məlumatların çatdırılması, xaricə daşınmış maddi mədəniyyət nümunələrinin geri qaytarılması bu gün Azərbaycan xalqının ən ümdə vəzifələrindən biridir. 44 günlük şanlı zəfər taclı Qarabağ Müharibəsi nəticəsində Qarabağ ərazisinin işğaldan azad edilməsi ilə artıq əhalinin böyük qayıdışı mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Əminik ki, bununla da yenidən Qarabağda ənənəvi sənət sahələri inkişaf edəcək, xüsusilə bütün Azərbaycan xalqının, dövlətin, köçkün düşmüş əhalinin səyləri ilə Qarabağın sənət irsinin sədası yenə bütün dünyaya ucalacaq!

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev M.* Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
3. *Mustafazadə T.* Qarabağ xanlığı. Bakı: Sabah, 2010, 333 s.
4. Qarabağ dastanı (Otuz ilin həsrəti, 44 günün zəfəri). Bakı: Təhsil, 2021, 529 s.
5. Qarabağ xalçaları. Kataloq /Akademik N.Vəlixanlının rekadtəsi ilə. Bakı: Ziya, 2013, 100 s.
6. *Керимов Л.* Азербайджанские ковры в музее Виктории и Альберта в Лондоне. Баку: ЭЛМ, 1983, 165 с.
7. Ermənilərin Şuşadan İrəvana apardığı Qarabağ xalçaları / <https://cenub.az/10382-ermnilrin-uadan-yerevana-apard-qaraba-xalalar-fotolar.html>

MƏLUMATÇILAR

8. Muxtarova Sevil İsaq ızı. 1949-cu il təvəllüdlü. Məlumat 10 yanvar 2021-ci ildə alınmışdır.
9. Muxtarova Zənfira İsa qızı. 1948-ci il təvəllüdlü. Məlumat 25 noyabr 2022-ci ildə alınmışdır.

Redaksiyaya daxil olub 13.06.2024